

ÖSSZEFOGLALÁS

Európa közepén

A Kárpát-medence térsége nem menekülhetett meg a 20. század történelmét meghatározó folyamatoktól. E folyamatok utópiák jegyében indultak, majd disztópiákká torzultak (Kennedy, 1995). A háború és a béke periódusai emberek millióinak életét tiporták el, rontották meg, felvillantva előttük, majd el is véve tőlük az éppen csak felcsillanó reményt.

Az I. világháborút követően kialakult modern nemzetállamoknak nem adatott meg a békés fejlődés és a konszolidáció. A Versailles környéki békék eredményeként keletkezett nemzetközi rendszer nem tudta biztosítani a kárpát-medencei nemzetekre épülő államok harmonikus együttélését. Az állam erejére támaszkodó nacionalista ideológiák az Osztrák–Magyar Monarchiától örökölt térségen osztozó nemzetállamok között elmélyítették a viszályt, ami nem tette lehetővé, hogy bármelyikőjük kivonja magát a II. világháború és annak következményei alól. A háborúba sodródott kis közép- és kelet-európai államok – akár a győztes, akár a vesztes oldalon érte őket a háború vége – sorsa ugyanaz lett.

A II. világháborúban győztes nyugati és keleti szövetséges hatalmak meggyezése értelmében a térség 1945-ben a keleti győztes zsákmánya lett és az is maradt 1989-ig (Romsics, 1994).

A több mint négy évtizedig tartó szovjet uralom alatt mélyreható változások mentek végbe a térség társadalmaiban. A Kárpát-medence területén osztozó valamennyi államban bevezetésre került az államszocialista gazdasági és politikai rendszer. Egyedül Ausztria menekült meg, amelynek nyugati széle a Kárpát-medence területének alig több mint egy százalékát foglalja el. A többi országban az államszocializmus viszonylag könnyen berendezkedett, amit egyfelől a demokratikus politikai kultúra fejletlensége, a civil társadalom gyengesége, a polgári rétegek meghasonlottsága, másfelől pedig a kívülről támogatott, de belső erőkre támaszkodni képes terrorgépezet hatékonysága magyaráz. A térség társadalmi változásait jellemző szakértő helyesen írja, hogy „a szocialista átalakítás folyamatát az államosítás, a mezőgazdaság kollektivizálása, az erőltetett, extenzív jellegű, nyersanyag-orientált iparosítás, az autonóm falusi közösségek, a paraszti társadalom szétzilálása, a könnyen ellenőrizhető munkásosztály létszámának felduzzasztása, a hatalmas méretű falu–város migráció jellemezték” (Kocsis, 1999, 347). Az átalakulás léptékeinek illusztrálásául elmondhatjuk, hogy a városlakók aránya 1910-ben az össznépesség 20 százaléka volt, amely 1996-ra 58 százalékra emelkedett.

Már utaltunk rá, hogy a Kárpát-medencében a szovjet hegemonia évtizedei alatt a nemzetállami határok megszilárdultak, a nemzetközi jog senki által

kétségbe nem vont részeivé váltak. A területi követelések lekerültek a napi-rendről. Bár a térség egyes államainak szuverenitása korlátozott volt, létrejött és bejáratódott a nemzetállami intézmények teljes spektruma. A szocialista ideológia az egyes országokban különböző mértékben ugyan, de korlátozta a korábbi nacionalista örökség teljes érvényesülését, és az időszak egészét tekintve, változó mértékben ugyan, de nem lehetetlenítette el a nemzeti kisebbségek megmaradását. A nemzetállami infrastruktúra a szovjet uralom megszűnését követően lehetővé tette a békés demokratikus átalakulást, a szuverenitás visszanyerését és gyakorlását.

Vizsgálatunk a posztszovjet fejlődés első évtizedének végén vette szemügyre a térség három országában a nemzeti többség és kisebbség viszonyának alakulását. Viszonylag egyszerű volt a feladatunk akkor, amikor a posztszocialista átalakulás következményeit vizsgáltuk az emberek attitűdjeiben, nézeteiben és véleményeiben. A központilag irányított tervgazdálkodásról a piacgazdaságra történő átállás legdrasztikusabb következménye mindegyik vizsgált országban a foglalkoztatottak arányának zuhanása volt. A teljes körű foglalkoztatottság a szocialista gazdaságszervezés sajátossága volt, amely a posztszocialista gazdaság számára követhetetlennek bizonyult. Kárpátalján, amely nem része vizsgálatunknak, a népességéből 44 százalék, a vizsgálatunkban részt vevő Szlovákia aktív korú népességéből pedig 39 százalék a foglalkoztatottak aránya. Magyarországon a szocializmus idején 87 százalékos foglalkoztatottság a rendszerváltás után 67 százalékra esett vissza. A romániai statisztika alapján nem kaphatunk képet az erdélyi munkanélküliség valódi méreteiről, de az kétségtelen, hogy a trend hasonló, s ha a piacgazdaság kiépítését célzó, ma még elmaradt reformok beindulnak, a munkanélküliség csak súlyosbodni fog (Bruszt–Stark, 1998).

Vizsgálatunknak nem volt közvetlen célja, hogy teljes körűen felmérjük azokat a hatásokat, amelyeket a posztszocialista politikai és gazdasági átalakulás gyakorolt a Kárpát-medence társadalmaira, de – mint azt könyvünk első, Erdéllyel és második, Dél-Szlovákiával foglalkozó fejezetében bemutattuk – néhány, a posztszocializmussal összefüggésbe hozható traumát feltártunk. Anélkül, hogy megismételni az első és a második fejezetben foglaltakat, összefoglalásként érdemes felfigyelni arra, hogy mindkét országban erősebben borzolja a közvéleményt, jobban foglalkoztatják az embereket a posztszocialista traumák, mint az etnikai-nemzeti konfliktusok.

Szlovákok, magyarok, románok között konszenzust tapasztaltunk abban, hogy a gazdasági válság, a társadalmi egyenlőtlenségek kiéleződése, a szegénység, a bűnözés és a politikai bizonytalanság fontosságban megelőzi a nemzeti többség és a vele együtt élő nemzeti kisebbség közötti viszony konfliktusos elfajulásával összefüggő aggodalmakat. A kép teljességéhez persze hozzátartozik, hogy kisebbségi nézőpontból a konfliktus valamivel fontosabb, mint a többség nézőpontjából szemlélve, de egészében a *posztszocialista társadalmi-gazdasági-politikai helyzet hasonlósága felülkerekedik az etnikai-nemzeti különbségeken*.

Hasonlóságot találtunk abban is, hogy a rendszerszinten megjelenő egzisztenciális, jogi és politikai nehézségek – ideértve a nemzeti különbségekből adó-

dó konfliktusokat is – súlyukban nem elégségesek ahhoz, hogy megzavarják a mikroszféra, az élet harmóniáját, amely mintha a remény és a túlélés legfontosabb forrása és egyben garanciája lenne.

A csoportközi attitűdök területén érthetően már inkább a hasonlóságok, mint a különbségek, a korrespondenciák köntösében rejtőző konfliktusok vagy éppen a nyíltan vállalt ütközések jellemzők. Egyetlen kivétel a *roma népesség* jelenléte. Ezt az elsősorban kívülről történő kategorizáció útján meghatározott kisebbséget mindhárom országban szinte egységesen negatívan ítélték meg a roma kategorizáció lehetősége által nem érintett többségbe tartozó válaszadók, függetlenül attól, hogy maguk a többségi vagy a kisebbségi etnikai-nemzeti csoporthoz tartoznak.

Rendszerszinten a térség társadalmi számára a remény fő forrása az euroatlanti integráció. A példakép egységesen Németország, amelytől a Közép-Európában vállalt vezető szerep történelmileg nem idegen. E szerep követése most nem tűnik oly végzetesnek, mint hajdan, 1933 és 1945 között. Magyarország a szlovákiai és romániai magyar kisebbség – és ha kisebb mértékben is, de a szlovákok és a románok – számára is vonzó példa. Akik tartózkodók, Magyarországot azok sem látják hazájuk euroatlanti integrációja akadályozójának, ami arról tanúskodik, hogy a Kárpát-medence területén osztozó nemzetállamok szomszédsági viszonyai történelmileg új pályáiv elé néznek. Biztató jel, hogy egyik országban sem ítélték úgy a megkérdezettek, hogy hazájukat bárhonnán katonai fenyegetés érhetné. A pesszimista magyar nemzeti karakterre vonatkozó hiedelmeknek adhat tápot, hogy a magyarok mind Szlovákiában, mind Romániában hosszabbnak ítélték meg saját országuk csatlakozási idejét, mint a többségi nemzetek tagjai.

A vizsgálat alapvető célja a Kárpát-medence területén osztozó egyes országokban többségként, illetve kisebbségként együtt élő nemzeti-etnikai csoportok egymásra és önmagukra vonatkozó tudásalakzatainak felderítése volt. Teljeskörűen, a viszony mindkét résztvevőjére kiterjedően csak Dél-Szlovákiában és Erdélyben volt módunk a vizsgálatot elvégezni. Magyarországon azt vizsgáltuk, hogy a szlovák kisebbség miként viszonyul a magyar többséghez. E vizsgálaton kívül még módunk volt arra, hogy feltárjuk a magyar többség nemzeti auto- és heterosztereotípiáit.

Vállalkozásunk – az alkalmazott kérdőíves kutatási módszer jellegénél fogva – nem irányulhatott az erdélyi magyarok és románok, illetve a felvidéki magyarok és szlovákok közötti viszony strukturális, a gazdasági, társadalmi, kulturális és politikai dimenziókat teljeskörűen magában foglaló vizsgálatára. Mint azt a korábbi fejezetekben bemutatott eredmények alapján láthattuk, meg kellett maradnunk a viszony fenomenológiai összetevőinek leírásánál. A reprezentatív mintaválasztás és a válaszadók szociológiai státusára vonatkozó adatok azonban lehetővé tették annak kimutatását, hogy Romániában és Szlovákiában eltérő társadalmi szerkezet jellemzi a magyar kisebbséget, ami indokolhatja, hogy a két országban a többségi–kisebbség viszony másféle konfliktusok lehetőségét is magában hordozza.

Az etnikai konfliktusok elmélete (Horowitz, 1985) a konfliktust valószínűsítő és a konfliktus intenzitását befolyásoló négy alapvető feltételt említ, amelyek mindegyike – ha különböző mértékben is – teljesülni látszik mind Erdélyben, mind Dél-Szlovákiában a magyar kisebbség és a román, illetve a szlovák többség között. Ugyanakkor a két ország közötti eltérések – mint arra korábbi elemzéseink kapcsán már utaltunk – az előző fejezetben feltárt konfliktusmodellek közötti különbségeket is magyarázzák.

Az etnikai konfliktusok valószínűségére utaló alapvető feltétel az együtt élő csoportok egymáshoz képest eltérő beágyazódása a társadalmi struktúrába. E feltételt Gellner a szociális entrópia hiányaként jellemzi (Gellner, 1994), miáltal a társadalmi struktúra egyes szintjein aránytalanul túl- vagy alulreprezentáltak lesznek az egyes etnikai csoportok. Erdélyben a státuskülönbség átlagosan a magyarok előnyét mutatja a románokkal szemben, míg Szlovákiában fordított a helyzet: a magyar kisebbség társadalmi státusa átlagosan alacsonyabb, mint a szlovákoké.

Az etnikai konfliktusok elmélete szerint az is meghatározza a konfliktust, hogy a felek az egymás közötti viszonyt milyen idődimenzióba helyezik, és az időben visszavetítve, saját ottlétük kollektív igazolásaként, milyen jogcímeket, milyen küldetést tulajdonítanak önmaguknak, s ez milyen mértékben ütközik a másik fél korrespondens történelmi narratíváival. Láthattuk, hogy az ütközés mind Szlovákiában, mind Romániában létrejön, de azt is láthattuk, hogy nem azonos módon érvényesül.

A Kárpát-medence térségeiben létrejött társadalmaknak sosem volt erőssége a civil szféra. Bármilyen politikai-ideológiai rendszer, bármilyen külpolitikai konstelláció volt éppen érvényben, a civil társadalomnak azzal szembeni kiszolgáltatottsága ugyanaz maradt. Az államszocializmus, ha lehet, a kiszolgáltatottságot tovább fokozta. Az etnikai konfliktusok kiéleződésének lehetőségét ez a helyzet annyiban rejti magában, hogy a többségi, magát államalkotóként feltüntető nemzet, ha nyíltan a nemzeti kisebbséget nem is diszkriminálja, de a diszkrimináció vélelmére mindenképp okot ad, ha az államszervezet közzszolgálati státusainak betöltőit (közigazgatás, igazságszolgáltatás, fegyveres erők, közzszolgálati műsorszóró intézmények, közoktatás, felsőoktatás) rekrutálva, a többségi hovatartozást előnyben részesíti a kisebbségi hovatartozással szemben.

Mindezen tényezők eredményeként, demokratikus viszonyok között, törvényszerűen megjelenik az etnikai alapú politizálás, amely paradox módon éppen a demokratikus szabályok és normák érvényesülését teszi lehetővé, mind a többség, mind a kisebbség oldalán. A következmény a kollektív jogokért és az automómiaért vívott kisebbségi harc, ami az etatista reflexeken nevelődött többségi politikusokban az elszakadás rémét aktiválja. Valójában csak az a társadalom mondhatja magát polgárinak, ahol a lokalitás szintjén érvényesül az önkormányzatiság, amely az ország egészét tekintve kisebbséget képező csoportoknak a helyi nemzeti arányoknak megfelelően enged teret saját ügyei intézésére. Ugyancsak a polgári társadalom feltétele, hogy a gazdasági szférában a siker és a vállalkozás prosperitása az állam beavatkozásától és gyámságától mentesen, nemzeti hovatartozástól függetlenül érvényesüljön.

A konfliktusra feltétlenül hat a csoportok közötti határok megvonásának gyakorlata, a csoportkategória által lehetővé tett identitáskonstrukció jellege. A román–magyar viszony jellemzőjeként elmondhatjuk, hogy csoporthatárait kettős kategorizáció erősíti meg. A románokat és a magyarokat ugyanis nemcsak a nemzeti, hanem a vallási hovatartozás is elválasztja egymástól. A római és a bizánci kereszténység közötti határ – Szűcs Jenő értelmezésében – Közép- és Kelet-Európa regionális határa, míg Huntington újabb, bár bizonytalanabb jelentésű értelmezésében ez a határ a nyugati és a keleti civilizációt választja el egymástól. Vizsgálatunk a maga szerény eszközeivel bizonyította, hogy az erdélyi román és magyar válaszadóknak a köztük lévő, sorsszerűen determinált különbségtudat elevenen él, még ha nincsenek is tudatában a determináció pontos természetének. A Kárpát-medence észak-nyugati részein élő népességet ezzel szemben csak a nemzeti kategória különbözteti meg, a vallás keresztbe metszi a nemzeti kategóriákat.

A konfliktusok magyarázó tere természetesen nemcsak az alapfeltételeket, hanem a közbeeső tényezőket is tartalmazza, amelyek – a résztvevők szociális reprezentációinak közbeiktatása révén – mintegy „lefordítják”, az élmény számára hozzáférhetővé teszik a konfliktust, s ezzel mindjárt tovább is lendítik az időben, hogy az unokák folytathassák, amit ők- és dédszüleik elkezdtek. Könyvünkben bőségesen találtunk példákat arra, hogy a társadalmi struktúra diszproporcionális alakulása, a történelem nacionalizálódása, a nemzetállam hipertrofizációja és a nemzeti identitás exkluzivitása szorításában miként érhető tetten a konfliktus mindkét részt vevő csoportjában az etnocentrizmus, a csoporthatárokat elmerevítő sztereotipizáció, a társadalmi távolságérzet, a másik felet hibáztató, a saját oldalt felmentő attribúció, és ezek miként ébresztik gyakorlati létre az eredendően a szellemi valóság részeit képező nyelvi-szimbolikus elemeket.

Könyvünk véget ért. A Kárpát-medencében együtt élő nemzetek története természetesen folytatódik. Csak remélni tudjuk, hogy a jövő században, ha lesznek olyanok, akik majd újra vállalkoznak arra, hogy Európának akkor már nemcsak földrajzi, hanem politikai értelemben vett közepén élő nemzetek egymás közti viszonyainak alakulását vizsgálják, akkor a mi eredményeinkre, mint egy meg nem tagadott, de meghaladott múlt emlékeire tekintenek.